

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Firuzə Şakir qızı İbrahimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Xxxxx

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xxxxx

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xxxxx

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: _____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: _____ filologiya elmləri doktoru, dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Sürətlə dəyişən dünyada ingilis dilinin mövqeyi daha da artaraq beynəlxalq ünsiyyət dili və hətta “lingua franca” səviyyəsinə çatmışdır. Bu baxımdan geniş coğrafi ərazini əhatə etməyə başlayan ingilis dilinin öyrənilməsi və müxtəlif sosial situasiyalarda tətbiq edilməsi son zamanlarda ən aktual müzakirələrdən biridir. İngilis dilində dil səriştəsinin formalaşması xüsusiyyətləri, onun insan kimliyinə fasiləsiz təsiri, reallaşması və ya fərqli kontekstlərdə istifadəsi dissertasiyanın makrostrukturunu təşkil edir.

Dil səriştəsi və istifadəsi mövzusunun tədqiqi xarici ədəbiyyatda N.Xomski, Azərbaycan dilçiliyində isə F.Y.Veysəllinin adı ilə əlaqələndirilir. Səriştə konsepsiyası Noam Xomski tərəfindən irəli sürülsə də, bu termin daha sonradan bir çox alimlər tərəfindən dəyişdirilmiş və ya inkişaf etdirilmişdir. Onlardan biri olan D.Hayms dili doğru zamanda, doğru şəkildə istifadə etmək bacarığının onun qrammatik və ya sintaktik qaydalarını bilməkdən daha vacib olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin o bildirmişdir ki, ünsiyyət zamanı məkanın, davranışın, nitqin axıcılığının və məntiqi ardıcılığının, dinləyicinin sosial statusunun, mədəni və dini dəyərlərinin nəzərə alınması son dərəcədə vacibdir. D.Haymsın fikrincə, dil səriştəsi dörd fərqli sahəni əhatə edərək bu sistemlərin (qrammatik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və ehtimallıq) bir-biri ilə əlaqəsindən meydana gəlir. Daha sonralar M.Kanal və M.Sveyn (1980), L.F.Baxman (1990), E. Makaro (1997) və digər alimlər də bu sahəyə öz töhfələrini vermişlər. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dilçilər tərəfindən səriştə termini tədqiq edilsə də bu konseptin komponentləri barəsində hələ də ortaq məxrəcə gəlinməmişdir. İngilis dilində dil səriştəsinə bu fərqli yanaşmalar və dilçi alimlər tərəfindən irəli sürülən müxtəlif modellər dissertasiya işində öz əksini tapmışdır.

Dil səriştəsi dil istifadəçisinin müəyyən dildən istifadə və onu anlama bacarıqlarını əhatə edir. Bəzi mənbələrdə dil səriştəsi termini qrammatik səriştə və ya mən dili (I – language) olaraq verilmişdir. Dil səriştəsi konsepti öz tarixi boyunca həmişə performans, yəni dil

istifadəsi konsepti ilə müqayisə edilmişdir. N.Xomski 1965-ci ildə yazdığı “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri (“Aspects of the Theory of Syntax”) kitabında qeyd edir: “*Biz səriştə (danışan və dinləyənin bu dildə biliklər toplusu) və istifadə (müəyyən situasiyalarda dildən aktual istifadə) arasında fundamental fərq qoyduq*”¹.

Hazırda ingilis dili həyatımızın müxtəlif sahələrini əhatə etdiyinə görə uğurlu karyera və parlaq gələcək qazanmaq üçün o, fundamental baza rolunu oynayır. Dil səriştəsinin strukturu haqqında fikir ayrılıqlarının çox olmasına baxmayaraq, geniş prizmadan yanaşdıqda bu termin danışanın müxtəlif linqvistik, sosio-linqvistik kontekstlərdə müvafiq dil səviyyəsini seçə bilmək bacarığını bildirir. Dilin bu səviyyədə reallaşması dörd dil bacarığının (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) hamısına yaxşı yiyələnməyi tələb edir. Səriştə terminin tərif və əhatə dairəsini tədqiq etməyə yönəlmiş elmi araşdırma və fərqli çalışmalar 1960-cı illərdən bəri dilçilik elminin əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Bu elmi araşdırmalar dilçilik sərhədlərini aşaraq psixoloji, sosioloji və mədəni tədqiqatlarla dəstəklənən multidisiplinar, yəni bir çox fərqli elm sahəsini özündə ehtiva edən bir konsept halına gəlmişdir. Dissertasiya işi bu nöqteyi-nəzərdən səriştə terminin fərqli istifadə formalarını da özündə əks etdirir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində dil səriştəsinin formalaşması və istifadə prosesləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmetini isə, bu proseslərin tərkib hissələri, aralarındakı əlaqə və xüsusiyyətlərinin tədqiqindən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd ingilis dilində dil səriştəsinin necə formalaşdığını və hansı tərkibə malik olduğunu tədqiq etmək, onun insan kimliyinə təsiri və koqnisiya ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq və dil səriştəsinin istifadə prosesini təhlil etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiya işi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə cəhd göstərir:

---

¹ Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. / N.Chomsky. – MIT Press, – 1965. – p.24

– Dil səriştəsi konseptini daha detallı açıqlamaq və bu konseptə fərqli dilçilər tərəfindən verilmiş müxtəlif tərifləri təhlil etmək;

– İngilis dilində dil səriştəsinin formalaşması prosesi və onun tərkib hissələrini müəyyənləşdirmək. Müxtəlif tarixi dövrlərdə səriştə konsepsiyasında daha vacib sayılan ünsürləri ayırd etmək;

– Dil və insan kimliyi arasındakı əlaqəni qeyd etmək və dil səriştəsi terminini insan kimliyini formalaşdıran bir amil kimi tədqiq etmək;

– Dil səriştəsinə və ümumilikdə dilə sosio-koqnitiv yanaşma prinsiplərini şərh etmək;

– Səriştə və istifadə mövzusunda yeni meyilləri tədqiq və təhlil etmək. Kommunikativ səriştə modellərini nəzərdən keçirmək;

– Son dövrlərdə dil istifadəsinin dil səriştəsinə nisbətən daha çox qabardılmasının səbəb və nəticələrini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq dissertasiyada müqayisəli-tarixi, təsviri, situativ-kontekstual və diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dil səriştəsi və istifadəsinin geniş və hərtərəfli tədqiqi N.Xomskinin əsərləri əsasında daha səmərəli nəticələr verə bilər.

2. İngilis dilində dil səriştəsi konseptinin strukturu hansı tərkib hissələrinə malikdir və bu komponentlərə tarix boyunca fərqli yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

3. Dil səriştəsi və insan kimliyi bir vahiddir və eynidir. Dil və kimlik arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, birincinin inkişafı ikincinin inkişafına zəmin yaradır.

4. Dil səriştəsinin necə formalaşdığı, həmçinin, müəyyən bir dilin necə dərk olunduğu və insan beynində baş verən mental proseslərin onun dilinə necə təsir etdiyi məsələləri koqnitiv dilçilikdə öz əksini tapır.

5. Kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi tədqiq və təqdim olunur.

6. Dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı əlaqə aydınlaşdırılır və dil istifadəsi məsələsinin son zamanlarda qabardılmasının səbəb və nəticələri qeyd olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi tədqiq edilən məsələlərin xarakteri ilə əlaqədardır. İngilis dilində dil sənətinin tərkib hissələrini və onların insan kimliyi ilə sıx əlaqəsi, habelə koqnitiv dilçilikdə qeyd edilən mövzunun yeri sistemətik şəkildə bu tədqiqat işindən öncə tədqiq edilməmişdir. İngilis dilində dil bilikləri və ondan istifadə arasındakı qanunauyğunluqlar və ikisi arasındakı boşluqların səbəbləri ilk dəfə bu tədqiqat işində aydınlaşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin yekununda əldə edilən ümumiləşdirmələrdən və irəli sürülən müddəalardan ingilis dilinin qrammatikasına, metodikasına, eləcə də ümumi dilçiliyə aid yazılacaq əsərlərdə, ingilis dilində yeni meyillər mövzusunda aparılacaq araşdırmalarda, tədqiqat işlərində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi praktik cəhətdən də faydalı hesab oluna bilər. Belə ki, dissertasiya ali məktəb mühazirələrində məqsədəuyğun şəkildə oxuna bilər, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında yararlı mövqə daşıya bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları yerli və xarici konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlər və şərti işarələrin siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 4 səhifə olmaqla 7173 işarə, I fəsil 37 səhifə, 69687 işarə, II fəsil 23 səhifə, 46186 işarə, III fəsil 43 səhifə, 84895 işarə, nəticə 3 səhifə olmaqla 6100 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 214041 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur. Həmçinin burada tədqiqatın aprobeiasyası, tətbiqi və strukturu haqqında məlumat təqdim olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“İngilis dilində dil səriştəsi konseptinin strukturu və ona müxtəlif yanaşmalar”** adlanır. Bu fəslə aid məsələlər altı paragraf üzrə şərh olunur. Birinci yarımfəsil **“İngilis dilinin fonetik quruluşu və fonoloji sistemi”** adlanır. Yarımfəsil dil səriştəsinin bir komponenti kimi fonetikanın və fonoloji sistemin dil səriştəsində yerini təhlil və tədqiq edir. İstər ingilis dilinin tədqiqində, istərsə də ingilis dilinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fonetikaya və fonologiyaya müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yarımfəsil bu yanaşmaları araşdıraraq onların üstün və çatışmayan cəhətlərini aşkar edir.

Hal-hazırda ingilis dili dünya səviyyəsində ən çox istifadə olunan dillər arasındadır və bu dilin istər fonetik, istərsə də qrammatik baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri vardır. Bu növlər dilin istifadə olunduğı ölkələrə görə səciyyələndirilir, məsələn, Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi və s. Bu versiyaların istifadə olunduğı ölkələrdə öz standartlaşmış formaları olur. Məsələn, Böyük Britaniyada “Standart ingiliscə”, Amerikada “Ümumi Amerika ingiliscəsi” və başqaları buna misaldır. Məşhur linqvist P.Trudgill qeyd edir ki, sosial, intellektual və mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən ingilis dilinin istifadə olunduğı versiyalarından ən öndə gələnı Standart ingiliscədir². Belə ki, standart ingiliscə regional aspektləri özündə ehtiva etmir və dövlət səviyyəsində, rəsmi institutlarda, məhkəmələrdə, kütləvi informasiya vasitələrində və

---

² Trudgill, P. Standard English; What it isn't? The Widening Debate. / P.Trudgill. – London: Routledge, – 1999. – p. 123

rəsmi sənədləşmələrdə özünü büruzə verir³. Nəticə etibarı ilə, ingilis dilinin fərqli versiyalarına uyğun şəkildə fərqli fonetik strukturu da mövcuddur. Amma bütün dünyada ən çox öyrədilən və öyrənilən versiya Britaniya ingiliscəsidir ki, bu səbəbdən ən çox öyrədilən fonetika da məhz bu versiyanın fonetikasındır.

Tələffüz konseptinə gəldikdə isə “Qəbulolunmuş tələffüz” (Received Pronunciation – RP) adlı termin istifadə olunur. Bu termin ilk dəfə 1869-cu ildə dilçilik elmində xüsusi yeri olan məşhur linqvist A.J.Ellis tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lakin bu termin 1924-cü ilə qədər geniş istifadə olunmadı. 1924-cü ildə fonetika alimi D.Jones “İngilis dilinin tələffüz lüğəti” adlı kitabının ikinci nəşrində “Qəbulolunmuş tələffüz” terminini istifadə etdikdən sonra bu terminin istifadəsi geniş vüsət almağa başladı. 1922-ci ildə ingilis dilinin tələffüz baxımından bu versiyası BBC telekanalının və şirkətinin yeganə tələffüz versiyası kimi qəbul edildi. Qəbulolunmuş tələffüz II Dünya müharibəsindən sonra müəyyən tarixi dövrdə BBC tələffüzü adlandı.

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci yarımfəsli *“İngilis dilində sözün forma və struktur xüsusiyyətləri”* adlanır. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, söz də dilin başqa avtosemantik vahidləri kimi ikitərəfli işarədir: forma (maddi varlıq / ifadə edən) və ideya (məzmun / ifadə olunan). Bu nöqteyi-nəzərdən klassik dilçilik, strukturalizm və ya L.Yelmslev (1899-1965) məktəblərindən hansına əsaslansaq, onun da terminini istifadə edə bilərik⁴.

F.Veysəlli “German dilçiliyinə giriş” kitabında qeyd edir ki, dilin lüğət tərkibi müxtəlif leksik baxımdan təsnif edilə bilər:

1. Gerçəkliyə münasibətinə görə: a) konkret sözlər; b) abstrakt sözlər.

2. İşlənmə tezliyinə görə: a) çox işlənən sözlər; b) az işlənən sözlər.

3. İşlək dairəsinə görə: a) ümumişlək sözlər; b) peşə ilə bağlı sözlər; v) sahə (siyasi, iqtisadi, hüquqi və s.) terminləri.

---

³ Robinson, P.J. Procedural vocabulary and language learning. // Journal of Pragmatics, – 1989. No 13, – p. 22-48

⁴ Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию. / И.А.Бодуен де Куртене. – М., – 1963. I, – 383 s; II, – 391 с.

4. Özəl və alınmaya görə: a) dilin öz sözləri; b) alınma sözlər; c) bütöv dilə məxsus sözlər; d) dialekt sözləri.

5. Zamana görə bölgü: a) arxaizmlər; b) anarxizmlər; v) neologizmlər.

6. Üslubi bölgü: a) müstəqim mənalı sözlər; b) məcazi mənada işlənən sözlər.

7. Struktur bölgü: a) sadə sözlər; b) düzəltmə sözlər; c) mürəkkəb sözlər.

8. Birləşmələrdə iştirakına görə: a) sabit birləşmələr; b) sərbəst birləşmələr⁵.

Tədqiqat işinin I fəslinin üçüncü yarımfəslı **“Dil səriştəsinin qrammatik komponenti”** adlanır. A.P.Martini yazırdı ki, yaxşı fəlsəfənin yarısını yaxşı qrammatika təşkil edir⁶. Səriştəli nitqə nail olmaq üçün qrammatik qaydalara hakim olmaq son dərəcə vacib məsələdir. Bu yarımfəsil keçmişdən bu günə kimi qrammatikanın dil səriştəsindəki yeri və dilöyrənmədə ona müxtəlif yanaşmaları təhlil və tədqiq edir. Hal-hazırda qrammatika sahəsində yeni tendensiyalar bir-birini əvəz edir. Vaxtilə dil öyrənmədə əsas nüans götürülən qrammatika və hər hansı bir dilin tədrisində dominant metod olan qrammatika-tərcümə metodu yavaş-yavaş öz aktuallığını itirərək dil qrammatikasından kommunikativ qrammatikaya keçid dövrü başlamışdır. Buna səbəb olaraq dünya qloballaşmasını götürən filoloqlar və müəllimlər bugünkü dövrdə bəzən qrammatikaya soyuq yanaşır. Bugünkü dövrün dilçilik müstəvisində böyük müzakirələrə səbəb olan mövzu isə qrammatikanın hansı növünün dil öyrənmə və öyrətmədə əsas götürülməsi ilə bağlıdır. Hazırda ən geniş yayılmış qrammatika törəmə qrammatikasıdır. N.Xomskinin adı ilə bağlı olan və onun işləyib hazırladığı törəmə qrammatikası ətraflı şəkildə F.Veysəllinin kitabında verilmişdir⁷. Onun fikrincə, əsas məsələ

---

⁵ Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 408 s.

⁶ Martinich, A.P. The Philosophy of Language / A.P.Martinich. – Oxford Publication Press, – 1985. – 752 p.

⁷ Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika / F.Y. Veysəlli. – Bakı Prestij, I c. – 2014. – 530 s.

qrammatikanın dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəslinin dördüncü yarımfəsli **“İngilis dilində sintaktik səviyyənin əsas əlamətləri”** adlanır. Bir qayda olaraq sintaksisi cümlələr haqqında təlim kimi dəyərləndirirlər. Məqsəddən asılı olaraq tarix boyunca sintaksisin müxtəlif növləri müəyyənləşdirilmiş və o, fərqli yönərdən şərh olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq bu yarımfəsil sintaktik səviyyənin spesifik xüsusiyyətlərini, sintaktik vahidlərin qarşılıqlı münasibətini, sintaktik əlaqə vasitələrini və sintaktik vahidlərin işlənilməsində özünü göstərən qanunauyğunluqları işıqlandırır.

Tədqiqat metoduna görə sintaksisin üç formasını fərqləndirirlər. Bunlar formal, psixoloji və məzmun sintaksisleridir. Formal sintaksis cümlənin formal xüsusiyyətlərini aşkar edir, psixoloji metod cümlənin qurulmasını natiqin psixoloji proseslərinin ifadəsi kimi nəzərə alır və məzmun sintaksisi isə ünsiyyətdə cümlənin yerinə yetirdiyi fərqli funksiyaları təhlil və tədqiq edir. Məqsəddən asılı olaraq isə lap qədimdən sintaksisin təsviri, tarixi, müqayisəli və izahedici növlərini qeyd edirlər.

Sintaktik əlaqələrə gəldikdə isə F.Veysəlli qeyd edir ki, german dillərində əsasən üç növ sintaktik əlaqə fərqləndirilir: uzlaşma, idarə və yanaşma. Uzlaşma əlaqəsi mübtəda və xəbər arasında olur. Məsələn, I play the violin / She plays the violin. There is a system / There are systems. Göründüyü kimi tabe olunan söz tabe edən sözün tələbinə uyğun olaraq onunla uzlaşır. Bildiyimiz kimi, idarə əlaqəsini özünü hal şəkilçiləri ilə bürüzə verir. Lakin həm ingilis, həm də alman dilində isimlərin hansı hala məxsus olduğunu sözlərinə görə də müəyyənləşdirə bildiyimiz üçün burada iki forma nəzərə çarpır. Məsələn, Your information is so credible / Give that book to me / I am going to travel to Japan. Ich gab dir das Buch / Sie ist aus Berlin. Son olaraq yanaşma əlaqəsinin heç bir konkret göstəricisi yoxdur və Azərbaycan dilində I növ təyinu söz birləşməsiylə üst-üstə düşür. Məsələn, an informative book, a splendid painting, die schöne frau, das gut Buch.

Dissertasiyanın I fəslinin beşinci yarımfəsli **“Dilöyrənmədə dil səriştəsinin əhəmiyyəti”** adlanır. İngilis dilinin beynəlxalq dil olması

ilə bərabər müxtəlif ölkələrdə kurikulumlara onun ikinci və ya xarici dil kimi öyrənilməsi əsaslarını daxil etmək zərurəti yaranmışdır. Dilöyrənmədə fərqli metodların tətbiq olunması dil səriştəsi komponentlərindən birinin digərinə nisbətdə daha ön plana çıxmasına şərait yaratmışdır. Dilöyrətmə və öyrənmə üçün nəzərdə tutulmuş fərqli strategiyalarda dil səriştəsinin əvəzsiz rolu, habelə dil daşıyıcılarının daha səriştəli fəaliyyət göstərməsi yolları bu yarım fəsildə araşdırılır.

Ümumiyyətlə, dilöyrənmə prosesini tədqiq edərkən ilk qarşımıza çıxan fərziyyə ondan ibarətdir ki, müəyyən bir dili öyrənmək və həmin dildə ixtisaslaşmaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. A. De Marco və M.Uetter dilöyrənməni üç fərqli formada səciyyələndirir. Birinci forma olaraq təbii dil mənimsənilməsi qəbul olunur. Bu formada dil real kommunikativ şəraitdə öyrənilir və məqsədyönlü şəkildə öyrənmədən fərqli olaraq qrammatik səriştədən daha çox kommunikativ səriştə ön planda olur. Dilöyrənmənin “təbii yolla dil mənimsənilməsi” forması xarici dilə nisbətdə ikinci dilin mənimsənilməsində özünü daha çox büruzə verir və dil istifadəçisi dili qeyri-iradi yolla öyrənir. Qeyd edilən alimlərin fikrincə, dilöyrənmənin ikinci forması iradi şəkildə dil öyrənmə prosesini özündə ehtiva edir. Bu cür öyrənmə daha çox məktəbdə və sistemətik qaydalar şəklində baş verir. Belə ki, bu formada öyrənilən dil çox vaxt real kontekstlərdən uzaq olur və dilöyrətmənin məqsədi struktur qaydaları öyrətmək və səhvlərin qarşısını almaqdan ibarət olur. Təbii şəkildə dilöyrənmədən fərqli olaraq məqsədli şəkildə dil öyrənilən zaman motivasiya olaraq dil istifadəçisinin həmin dildə səlis ünsiyyət qurmaq istəyi deyil, məhz məktəb qiymətləri xüsusi rol oynayır. Son olaraq, dilöyrənmənin üçüncü forması olaraq təbii və məqsədli öyrənmə formalarının kombinasiyası qeyd olunur. Son zamanlarda xarici dilin tədrisində real situasiyaların tətbiq olunması və kommunikasiyanın əsas hədəf olduğu təlim prosesləri dilöyrənmənin bu üçüncü formasına misal gətirilə bilər. Bu zaman dil istifadəçisi həm özlüyündə səlis nitq istəyi sayəsində motivasiyalıdır, həm də məktəb qiymətləri və ya rəqabət kimi xarici faktorların sayəsində dilöyrənmə prosesi üçün həvəslidir. Təlim prosesində tətbiq olunan diskussiyalar və ya hər hansı başqa kommunikasiya

mərkəzli fəaliyyətlər sayəsində dil öyrənənlər təbii və ya qeyri-iradi şəkildə dil bacarıqlarını asanlıqla inkişaf etdirə və yeni biliklər əldə edə bilər⁸.

Tədqiqat işinin I fəslinin altıncı yarımfəslə *“Yazı və işarələr aləminin dil səriştəsinin formalaşmasında rolu”* adlanır. Bəzən müəyyən dildə dil səriştəsindən bəhs edərkən həmin dildə tələffüz və oxu səriştəsinin də vacibliyi bir çox dil qurumları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Yarımfəsil bu nöqteyi-nəzərdən dil səriştəsi konseptinin bir tərkib hissəsi olaraq tələffüzün əhəmiyyətini və dil səriştəsində tutduğu yeri tədqiq edir.

Dil istifadəçisinin dil bilikləri və ya dil səriştəsi dedikdə onun sadəcə qrammatik, fonetik, semantik bilikləri deyil, eyni zamanda fərdin həmin dildə dil və yazı işarələri haqqında bilik və bacarıqları da nəzərdə tutulur. İnsan dili ta keçmiş zamanlardan etibarən şifahi formada mövcud olmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə uzaq məsafələrlə əlaqə yaratmaq, informasiyanı qoruyub saxlamaq, habelə onu sonrakı nəsillərə ötürmək üçün yazıya tələbat yaranmışdır. F.Veysəllinin fikrincə, yazıdan danışarkən iki məsələni bir-birindən ayırmaq lazımdır:

- 1) yazı vasitələri,
- 2) yazı inventarları və sistemləri.⁹

İngilis dilinin yazı sistemi min illiklər ərzində çox dəyişmişdir. Bu dəyişikliyin səbəbi müxtəlif – fonoloji dəyişiklik, başqa dildən alınma sözlər və ya nəşriyyat və ya kompüter texnologiyasında baş verən yeniliklər ola bilər. Lakin, yazı sistemində baş verən dəyişiklik hər nə olursa olsun, onun məqsədi dəyişilməzdir və o məqsəd ünsiyyətdir. Və səriştəli ünsiyyət üçün yazının rolu əvəzolunmazdır.

Dissertasiyanın II fəslə isə *“İngilis dilində dil səriştəsi və kimlik anlayışı”* adlanır. II fəslin birinci yarımfəslə *“Dil səriştəsi insan kimliyini formalaşdırən bir amil kimi”* adı altında kimlik və onun dil istifadəsiylə əlaqəsi konsepsiyasının təsviriylə bağlı çağdaş

---

⁸ De Marco, A. L'apprendimento di una prima e di una seconda lingua. (Learning first and second language) / A.De Marco, M.Wetter. – Roma: Carocci, – 2000. – 252 p.

⁹ Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2014. – s.24

yanaşmaları təqdim etməyə çalışır. Dil səriştəsi və kimlik arasındakı əlaqəni təqdim etmək üçün ilk növbədə kimlik anlayışına diqqət yetirilməlidir. Kimlik nədir? Kimlik müxtəlif sosial situasiyalarda özümüzün bir obrazıdır. Sözsüz ki, istər verbal, istərsə də qeyri-verbal dil insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Başqa bir perspektivdən yanaşdıqda isə dil ünsiyyətdir, ünsiyyət isə ayrılıqda tədqiq oluna bilməz. Ünsiyyət insanlara və onların həyatına təsiri çərçivəsində təhlil edilməlidir. Belə ki, insanın bir kimlik kimi formalaşmasında dilin rolu əvəzsizdir. Dil və kimlik insanın bir şəxsiyyət kimi mənliliyini tamamlayan ən vacib ünsürdür. Dünyaya göz açdığı andan etibarən insanı başqalarından fərqli edən xarakterik xüsusiyyətlərin başında dil və kimlik dayanır. Kimlik dəyərlərini formalaşdıran və insanın yaşadığı cəmiyyət içində müəyyən rol qazanması məhz bu xüsusiyyətlər sayəsindədir. İnsanın var olduğunu cəmiyyətdə təzahür etdirən və onu “özü” olaraq hər kəs tərəfindən qəbul etdirən bu iki anlayış tarix boyunca daim bir-birini formalaşdıran və bir-birinə təsir edən dəyərlər olmuşdur. Bir çox elm sahəsinin tədqiq mövzusu olan dil və kimlik konsepsiyaları daim diqqət mərkəzində olmuş və fərqli perspektivlərdən yanaşılaraq müxtəlif izahatlar verilmişdir. Bu mövqedə alman alimi Vilhelm von Humboldtun düşüncələri və araşdırmaları dil və kimlik əlaqələrinə yeni bir baxış gətirmişdir. XIX əsrin öndə gələn filosoflarından Humboldt dil və millət arasındakı əlaqədən bəhs edən “The Heterogeneity of Language and its Influence on the Intellectual Development of Mankind” kitabında milli kimlik və dil problemi mövzusunda apardığı tədqiqatlara da yer ayırmışdır. “*Dil tamamlanmış bir əsər və ya hadisə (ergon) deyil, bir fəaliyyətdir (energeia)*” deyən Humboldt bu cümlə ilə müasir dil, mədəniyyət və kimlik tədqiqatlarına yeni bir baxış gətirmişdir. Dil qəlibləşmiş, dəyişməz, durğun bir xüsusiyyətə malik deyildir. Əksinə olaraq, tarixi, sosial və mədəni faktorlara bağlı olaraq zaman içərisində dəyişib inkişaf edərək daima hərəkət halındadır. Əgər dil bir ‘ergon’ olsaydı bir dəfə formalaşdıqdan sonra bir daha dəyişməməsi və olduğu kimi qalması mümkün olardı. Halbuki, dil bir dəyişmə və inkişaf etmə gücünə sahibdir. Humboldtun fikrincə, tarix boyunca

axıb gedən bu dəyişmə və inkişafın səbəblərindən biri də həmin dövrdə mövcud olmuş cəmiyyət və dil daşıyıcılarıdır.

Maykl Bayram 2006-cı ildə dil səriştəsi və kimlik konseptləri haqqında təməl prinsipləri təqdim etmişdir. Onun fikrincə, bir insan özünü yaşadığı cəmiyyətdən və ya sosial qrupdan ayrı şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Bir insan yalnız hər hansı bir qrupa mənsub olduqda özünü bir individual kimi müəyyən edə bilər. Belə ki, bir insan özünü müəyyən sosial qrupa daxil olmaqla başqa insanlardan fərqləndirir. Başqa sözlə desək, bir insan 'X' sosial qrupuna daxil olmaqla özünü 'Y' sosial qrupuna aid olanlardan fərqləndirir. Hər hansı sosial qrupa daxil olan kimlik özünə sosial kimlik statusu adını qazanır. M.Byram həmçinin qeyd edir ki, müxtəlif sosial situasiyalarda sosial kimliklər özünü fərqli formada təcəssüm etdirir¹⁰. Buna misal olaraq, bir qız ailə sosial qrupunda qız övladı kimliyini daşıyarsa, məktəb sosial qrupunda o bir şagirdir.

Dil səriştəsi və kimlik arasındakı əlaqəni mədəniyyət perspektivindən də tədqiq etmək mümkündür. Aydınır ki, dil mədəniyyətin bir parçasıdır, başqa sözlə ifadə etsək, dil mədəni kimliyin fundamental aspektidir. Biz mədəniyyətimizi və onun tərkib hissələrini nəsil-dən-nəslə dil sayəsində ötürürük. K.Gibson bu sıx əlaqəni çox gözəl bir təriflə izah edir və qeyd edir ki, dil insan kimliyinin daxili və xarici tərənnümündə mövcud olan mürəkkəb rəqsidir¹¹. İnsanın bir fərd olaraq həyat təcrübəsini formalaşdıran və müəyyənləşdirən amil məhz dilin gücüdür.

II fəslin ikinci yarım-fəslı ***“Dil və kimliyin qarşılıqlı əlaqəsi”*** adlanır. İstər sosial elmlərdə, istərsə də humanitar elmlərdə kimlik konsepti müzakirə mövzusu olmuşdur. Kimlik konseptinin tarixi tədqiq etmək istəyən alimlər insan varlığının aspektlərini araşdıran Deskart, Lok, Kant və Hegel kimi filosoflara istinad edərək kimlik konseptinə marağın köklərini daha çox qərbi Avropa rezonansına üz tuturlar. Belə ki, M.Bendle qeyd edir ki, kimlik konseptinin dilçilik müstəvisində ön plana çıxması bir əsr yarım əvvələ dayanır. XIX

---

¹⁰ Byram, M. Language and Identity // Intergovernmental Conference: Languages of Schooling: towards a Framework for Europe. Strasbourg, – 2006, – p. 14-27

¹¹ Gibson, K. The myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities // Second Language Studies, – 2004. Vol. 22(2), – p. 1-60

əsrin ortalarında başlayan sənayeləşmə bir çox adət-ənənənin eroziyasına səbəb olmuşdur. O zamanlarda həyat tərzinin yaxşılaşması ilə bərabər insanlarda özlərinə maraq, özlərini dərk etmə prosesi inkişaf etmişdir¹².

Dil kimliyimizi təcəssüm etdirdiyi qədər bizim mənsub olduğumuz sosial qrupu da özündə əks etdirir. Hər bir dilin lüğət tərkibi həmin dilin istifadəçilərinin kimlikləri, həyat təzləri, adət-ənənələri, mədəniyyətləri və hətta coğrafi yaşayış yerləri ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, yaşadıkları mühitə və yaşayış tərzinə görə qar eskimoların həyatında çox vacib rol oynayır. Bu səbəbdəndir ki, eskimoların lüğət tərkibində qar sözünün bir neçə forması vardır. Belə ki, bu sosial qrupa məxsus insanlar yavaş-yavaş yağan qar, quru küləklə sovrulan qar, üstü buz tutmuş qar, yaş olaraq buzlanmış qar, toz halında uçuşan qar, ev tikməkdə istifadə olunan qar və qəlib şəklində kəsilə bilən quru qar kimi qarlarla bağlı sözlərin hamısını ayrı-ayrı fərqli sözlərlə ifadə edirlər.

Göründüyü kimi, dillər sosial qrupların duyğu və düşüncə tərzinə, sosial vəziyyətlərinə, yaşadıkları yerlərə və iqlim şəraitlərinə, habelə, tarixi keçmişlərinə, uzun zaman boyunca məruz qaldıkları dəyişim və inkişafa görə forma və istifadə baxımından bir-birindən fərqlənir. Bir çox sosial nəzəriyyəçilər və mədəni tədqiqatçıların bir başqa əsas müzakirə nöqtəsi olan mövzu dil, kimlik və mədəniyyət arasındakı əlaqə sualıdır. Hər kəsə məlumdur ki, dil, kimlik və mədəni fərqlilik bir-birinə sıx bağlıdır və bir-birinə təsiretmə potensialına malikdirlər. Bu üç konsept arasındakı əlaqəni izah etmək üçün Stuart Hall bu konseptləri iki-iki analiz etməyi daha üstün tutmuşdur. Dil və mədəni fərqlilik bir-biriylə əlaqələndirilir. İlk olaraq, Hall mədəniyyətin ortaq məna yaratdığını irəli sürmüşdür. Bu ortaq mənalandırma mədəniyyətlərarası fərqlilikləri yaradır və daha da gücləndirir. Eyni mədəniyyətə məxsus iki insan demək olar ki, ətraf dünyanı və özünü eyni qaydada dərk edir və ya bir-birlərinin düşüncələrini qavramaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Başqa sözlə desək, oxşar kimliklərə məxsus insanlar oxşar mədəniyyəti paylaşır. Hall, həmçinin qeyd edir ki, müəyyən bir dil mədəniyyətlərarası

---

¹² Bendle Mervyn F. The crisis of identity in high modernity // The British Journal of Sociology, – March – 2002. Vol. 53, Issue 1, – p.1-18

fərqləri təcəssüm etdirir. İngilis dili özlüyündə nəinki ingilis dilli kimliklərinə, hətta dünya kimliklərinə təsir edir. İngilis dilinin hal-hazırda Lingua Franca rolunu oynaması buna səbəb olaraq göstərilə bilər. E.Llurda tədqiq etmişdir ki, öyrəndiyimiz bütün dillərin bizim düşüncə tərzimiz üzərində effektləri vardır¹³. Lakin, bu mövzuda dünya linqvistləri arasında fikir fərqlilikləri vardır. E.Llurdadan fərqli olaraq J.House¹⁴ və C.Coseph¹⁵ belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, insanın sadəcə ana dili onun kimliyinin formalaşmasına və ətraf aləmi dərk etməsinə təsir edir, xarici dil isə yalnız ünsiyyət yaratmaqda vasitəçilik edir. Xarici dilin ana dili və ya yerli mədəniyyətlər üzərindəki təsirini mənfi yöndə qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki ingilis dilinin Lingua Franca rolunun (dünya səviyyəsində ortaq dil olaraq ünsiyyət dilinin ingilis dili seçilməsi) əsas vəzifələrindən biri həm dil, həm də mədəniyyət fərqliliklərini qəbul etməkdir¹⁶. Necə ki insan bir neçə dilə hakim ola bilərsə, bir dil də eyni zamanda bir neçə mədəniyyəti özlüyündə qəbul edə bilər.

Dissertasiyanın II fəslinin üçüncü yarımfəsli **“Dilə sosio-koqnitiv yanaşma”** başlığı altında koqnitiv dilçilikdə dilin statusundan bəhs edir. Vaxtilə fəlsəfənin bir qolu hesab olunan dilçilik əsrlər boyu elm sahələri arasında özünə fərqli statuslar qazanmışdır. İndiki dövrdə dilin cəmiyyətdə tutduğu yer və onun sosial mühitə təsiri, müxtəlif qurumların, habelə bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasında onun rolu, psixoloji, sosioloji və neyroloji əsasları daim diqqət mərkəzindədir. Bu aktualıq dilçiliyin yeni sahəsi olan koqnitiv dilçiliyi ön plana çıxartmışdır. Z.D.Popova, V.A.Maslova, M.Şvars və F.Y.Veysəlli kimi dilçilərin dəyərli əsərləri yarımfəslin işlənilməsinə və koqnitiv dilçiliyi bir tədqiqat sahəsi kimi araşdırmağa kömək edir. Azərbaycanda çox tədqiq

---

¹³ Llurda, E. Non-native-speaker teachers and English as an International Language. // International Journal of Applied Linguistics, 2004. No 14.3, – p.320

¹⁴ House, J. Misunderstanding in intercultural university encounters. / J.House. – London: Pearson, – 2003. – p.560

¹⁵ Joseph, J. Language and identity: National, ethnic, religious. / J.Joseph. – Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, – 2004. – p.184-185

¹⁶ Modiano, M. Cultural studies, foreign language teaching and learning practices, and the NNS practitioner. / Educational Linguistics book series, – 2005. Vol.5, – p.25-43

edilməsə də, son illərdə həm xaricdə, həm də rus dilçiliyində koqnitiv dilçiliklə və onun perspektivləri ilə bağlı bir çox yeni tədqiqatlar və məqalələr dərc olunmuşdur. Amma F.Veysəllinin fikrincə, koqnitiv dilçiliyin əsasını keçmiş sovetlər birliyinin böyük rus alimi N.İ.Jinkin qoymuşdur. Bu gün yeni sayılan və çox az tədqiq edilmiş dilçilik sahəsi kimi qələmə alınan koqnitiv dilçilik hələ 1959-cu ildə Jinkin doktorluq dissertasiyasının əsas qayəsini təşkil edirdi. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və perspektivləri haqqında ətraflı tədqiqat aparan və bu mövzuda kitab yazan professor F.Veysəllinin kitabı bu yarımfəslin yazılmasında ən çox istifadə olunan ədəbiyyat olmuşdur¹⁷. Koqnitiv dilçiliyin də ən kiçik vahidi konseptdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi fərqli terminlər istifadə olunsa da hələlik ən çox istifadə olunan və ən münasib kiçik vahid kimi konsept termini götürülür. Yarımfəsil həmçinin konsept terminin mental və neyroloji əsaslarına da xüsusi yer vermişdir. XIX əsrdə iki böyük dilçinin İ.A.Boduen de Kurtenenin və F.de Sössürün fəaliyyətləri nəticəsində dilçilik elmi yeni zirvələr fəth etdi. Boduen de Kurtene taksonomik, F.de Sössür isə struktur dilçiliyin əsaslarını tədqiq və təqdim etmişlər. Boduen de Kurtene insanı dil tədqiqatlarının mərkəzində nəzərə alırdı, bu da sonrada koqnitiv dilçilik kimi yeni vüsət olan dilçilik sahəsinin əsasını qoydu¹⁸. Hər iki dilçinin fəaliyyətləri arasında oxşar cəhət ondan ibarət idi ki, hər ikisi linqvistikanı psixologizm işığında inkişaf etdirirdi. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədin koqnisiya sistemində dilin statusunu müəyyənləşdirməkdir. Bəs koqnisiya sistemində hansı proseslər baş verir? Ümumiyyətlə koqnisiya sistemində insanın müəyyən bir dildə olan informasiyanın qəbul etməsi, beynində müəyyən bir hissəyə ötürməsi, hafizəsində saxlaması, yenidən istifadəsi kimi proseslər baş verir. Bütün bu proseslərin şüurun fonunda baş verir.

F.Veysəlli koqnitiv dilçiliyin mahiyyətini və əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

---

¹⁷ Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 120 s.

¹⁸ Бодуэн де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию. / И.А.Бодуэн де Куртене. – М., – 1963. I, – 383 s; II, – 391 s.

- İnsan davranışı mental proseslərin mürəkkəb sistemi ilə müəyyənləşir ki, bu da spesifik və ümumi prinsiplərə əsaslanan bir neçə yarım sistemə bölünür.

- Dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyninin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur.

- Dil koqnitiv sistem olaraq mücərrəd, beyində fizioloji bazisdən yuxarı səviyyədə mental fenomen kimi xüsusi prinsiplər şəklində tərənnüm oluna bilər.

- Koqnitiv dilçilik nə fiziki, nə də son dərəcə dəqiq funksional elm sahəsi kimi müəyyənləşə bilməz, olsa-olsa o, hər iki tədqiqat aspektinin perspektivlərini birləşdirir ki, bununla da dilin neyropsixoloji reallığına uyğun gəlir.

- Koqnitiv dilçilik mental yanaşmadır, çünki bu yanaşmada dilin mental xüsusiyyəti vurğulanır və dil koqnisiyanın bir komponenti kimi təcəssüm olunur.

- Dildə olan sözlər və ifadələr insanın mental proseslərinin izləri kimi təsvir olunur. Koqnitiv dilçilik bu izlər sayəsində koqnitiv dil sisteminin xüsusiyyətlərini bərpa edir.

- Koqnitiv dilçilik öz nəzəriyyəsini irəli sürərkən başqa elmlərin də materiallarından istifadə etdiyi üçün elmlərarası mahiyyət daşıyır, o həm introspektiv, həm də empirik-eksperimental üsullardan istifadə edir¹⁹.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə **“İngilis dilindən istifadənin prinsipləri”** adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslə **“İngilis dilində yeni meyillər. Səriştə və istifadə”** adlanır. Tədqiqat işinin bu yarımfəslə ingilis dilçiliyinin mövcud yeni paradıqları təqdim edərək səriştə konseptinin fərqli qavranılmasına və dil istifadəsinin bu konseptlə əlaqəsinə həsr olunur. Bu yarımfəsilə həmçinin kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi təqdim və tədqiq olunur. Digər german dilləri ilə müqayisədə son on illərdə İngilis dili stratejik üstünlüyə malikdir. Buna səbəb kimi ingilis dilinin XX əsrin ikinci yarısında dilçilik nəzəriyyəsində və dilçiliyin inkişafında oynadığı mühüm rol göstərmək olar. XX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş dilçilik məktəblərinə aşağıdakıları nümunə

---

¹⁹ Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – s.29

göstərmək olar: Amerikan Strukturalizm (1950-ci illərdən etibarən), Generativ Qrammatika (1960-cı illərdən etibarən), sosiolinqvistika (xüsusilə də Uilyam Labov tərəfindən fərqlilik yanaşması; yenə 1960-cı illərdən etibarən), praqmatika (1970-ci illərdən etibarən), koqnitiv (funksional) dilçilik (1980-ci illərdən etibarən). Lakin son 20 illik (1990-cı ildən etibarən) zaman kəsiyini nəzərə alsaq böyük bir dilçilik məktəbi və ya yeni istiqamət nəzərə çarpmır. Sadəcə korpus dilçiliyini burada yeganə istisna olaraq qeyd etmək mümkündür. Korpus dilçiliyi 90-cı illərin sonlarında yeni fundamental istiqamət kimi qəbul olunmuş və tədqiqat obyektinə seçilmişdir. Korpus dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatlar Almaniyada xüsusilə sürətlə yayılır. Buna misal olaraq alman dilçilər tərəfindən redaktə olunan və ingilis dilində dərc olunan bir neçə brend dilçilik jurnallarını göstərmək olar: Korpus dilçiliyi və Dilçilik nəzəriyyəsi jurnalı (2005, Anatol Stefanoviç və Stefan Grays tərəfindən), Dil və Kompüterlər jurnalı (Kristian Mair – baş redaktor), İngilis dili korpus dilçiliyi (2004-cü ildən etibarən, Tomas Kohnen və Coybrato Mukherjee tərəfindən).

Dil fəlsəfəsinin aydınlığa çıxartdığı suallar bir qədər sonra koqnitiv və biheviörist konseptlərini qarşılaşdırmağa səbəb olmuşdur. Koqnitiv olaraq müəyyənləşdirdiyimiz bu yanaşmalar dil ifadələrinin mənalılığının mahiyyətini insan beyni ilə əlaqələndirir. Dilə koqnitiv yanaşan alimlərin fikrincə, bu kimi sualların cavabı beynimizdə gedən proseslərdə gizlidir.

Qədim tarixdən 1960-cı ilə qədər olan dil bilik və bacarıqları haqqında olan bütün fikirlər Noam Xomskinin yolu üçün bir işıq olmuşdur. Belə ki, o, öz “kartzian dilçilik” nəzəriyyəsi ilə dil fəlsəfəsinə öz töhfəsini vermişdir. N.Xomskinin əslində mübarizəsi biheviörizm idi. Biheviörizmə görə beynin içində gedən proseslər aydınlaşdırıla bilməz. Onların fikrincə, davranışlar müşahidə oluna bilər, təhlil və tədqiq oluna bilər, amma fikirlər müşahidə və ya tədqiq oluna bilməz. N.Xomskiyə görə isə, dil bir davranışın parçası deyil, o, zehni bir prosesdir. O, həmçinin qeyd edir ki, davranışların özü də beynimizdə gedən proseslərin və ya düşüncələrimizin nəticəsidir. Çünki N.Xomskiyə görə davranışlarımız sərbəstdir və

əvvəlcədən müəyyənləşdirilməmişdi²⁰.

N.Xomskiyə görə dilçiliyin vəzifəsi “Linguistic Competence” (Dil səriştəsi) konseptini açıqlamaq olmalıdır. “Competence” termini Azərbaycan dilində fərqli formalarda tərcümə olunmuşdur. Lakin ən qəbulolunanı F. Veysəlli tərəfindən irəli sürülən “səriştə” terminidir²¹ N.Xomskiyə görə səriştə səthi quruluşdan dərin quruluşu anlama bilmə bacarığıdır. N.Xomskinin məqsədi dil nədir sualı ilə qarşılaşdığında bu suala Sössür kimi dili təsvir edərək deyil, onu aydınlaşdıraraq cavab verməkdir.

N.Xomski dili bir istehsalçı olaraq görür və dil bacarığını bu formada açıqlayır: Dil səriştəsi həm bədənə, həm zəhnə aiddir və başqa sistemlərin üzərinə əlavə olunmuş bir bacarıqdır. Onun fikrincə, dil sonsuz sayda ifadə istehsal edən bir sistemdir və bu səbəblə dil qurumuna istehsalçı dil bilgisi deyilir. Xomski eyni zamanda, dil mənimsənilməsinə də açıqlamağa çalışmışdır. O yazır ki, dil səriştəsi dil mənimsənilməsi ilə səhv salınmamalıdır. Səriştə dərin və səthi quruluş ilə, mənimsəmə isə dili necə öyrəndiyimiz ilə əlaqəlidir. Bu mövqedə dilçiliyin başqa bir vəzifəsi dil səriştəsi necə formalaşır sualına cavab verməkdir. Bihevizizm dil öyrənməni stimulyasiya ilə aydınlaşdırmağa çalışır. N.Xomskiyə görə isə stimulyasiya verən amil həmişə kifayət etməyəcəkdir. Onun fikrincə, biz müəyyən dildə bir dili sanki dil açdığımızdan kodlanmış kimi danışıyıq. Heç vaxt eşitmədiyimiz bir cümlənin qrammatik normaya uyğun olub olmadığını söyləyə bilmək stimulyasiyanın açıqlaya biləcəyi bir şey deyildir. Çünki stimulyasiyanın, yəni bütövlükdə bihevizizmin bunu açıqlamağı üçün təcrübə məsələsini ortaya qoyması lazım gələcəkdir. Öyrənmə prosesi zehni bir prosesdir və bu prosesi insan beynini nəzərə almadan sadəcə kənar faktorlara əsaslanaraq tədqiq etmək qəbul olunmazdır. İnsan sadəcə stimulyasiya verən bir maşın deyildir, davranışlarını zehninə görə müəyyənləşdirən bir varlıqdır. Bəs dil öyrənmə bihevizizmə görə deyilsə, nəyə əsasən aydınlaşdırıla bilər? N.Xomski suala “Universal Grammar”, yəni

---

²⁰ Chomsky, N. *Cartesian Linguistics*. / N.Chomsky. – New York: Cambridge University Press, – 2009. – 238 p.

²¹ Veysəlli, F.Y. *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi*. / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2014. – 304 s.

universal qrammatika ilə cavab verir. Onun fikrincə, dil səriştəsinin formalaşması genetikdir, anadangəlmədir və bizə bir növ kodlanmışdır. Öyrənmə və ünsiyyət bacarığı əvvəlcədən var olduğuna görə dil bacarığımız sadəcə eşitdiyimiz və istifadə etdiyimizi deyil, həmçinin heç vaxt eşitmədiyimiz cümlələri də özündə ehtiva edir. Belə ki, işin nüvəsini insan beyni təşkil edir. Belə ki, səriştə konseptinin öyrənilməsi dil adlı çox mürəkkəb mental fenomen üzərinə və başqa tərəfdən isə insan beynində daha mürəkkəb proses olan dil emalı anlayışına işıq salacaq. Daha sonradan, bu qeyd edilən nəzəriyyələr dilin müxtəlif aspektlərini daha detallı formada önə çıxartmağa çalışan qrammatika alimlərinin işlərində öz əksini tapacaqdır.

Səriştə dilçilik nəzəriyyəsində, xüsusilə də ümumi qrammatikada dil istifadəçisinin dil haqqında və sistem qaydalar haqqında bilikləri və həmin biliklər sayəsində sonsuz sayda cümlə istifadə etmək və anlamaq, habelə ünsiyyət zamanı qrammatik səhvləri və ikimənalılığı müəyyən etmək bacarığını əhatə edən termin kimi istifadə olunur. Səriştə termini nitqdə xüsusi ifadələrlə formalaşan performansın əksi olaraq göstərilmiş və dilin idealizə olunmuş konsepsiyasıdır. N.Xomskiyə görə, səriştə termini ümumi qrammatika dövründən əvvəlki, başqa sözlə desək, dil icrasının daha üstün səlahiyyətə malik olduğu dilçilik erasına bir reaksiya kimi istifadə olunmuşdur. Başqa dilçi qruplardan fərqli olaraq transformativ alimlər səriştə terminini lakonik şəkildə ifadə edərək bildirmişlər ki, bu termin dilin ümumi təsvirini təqdim etməkdən və yerli dil istifadəçilərinin təqdim etdiyi dil səriştəsindən başqa bir şey deyildir. R.H.Robinsin fikrincə, bu qrup alimlərin irəli sürdüyü müddəaya əsasən dil səriştəsi dilin ümumi təsvirini formalaşdıraraq özündə elə dil qaydalarını ehtiva edir ki, bu qaydalar sayəsində dil istifadəçiləri bütün qrammatik normalara cavab verən cümlələri asanlıqla dilə gətirir və anlayır²². Səriştə, yerli dil istifadəçilərinin öz dillərinə olan hissələrinin də nəzərə alındığı, həmçinin, linqvistik qaydalar haqqında bilikləri, kateqoriyaları və başqalarını əhatə edən konsepsiyadır, danışma və dinləmə zamanı bu səriştənin ifadəsi isə

---

²² Robins, R.H. A short history of Linguistics 4th ed. / R.H.Robins. – London: Longman Linguistics Library, – 1997. – p.228

dil istifadəsidir²³. R.H.Robins qeyd edir ki, N.Xomski səriştəni dil istifadəçisinin həmin dil haqqında bilikləri olaraq adlandırır. Bu baxımdan, nitqin icrası və nitqin anlaşılması dil istifadəsinin kateqoriyalarıdır və hər ikisi səriştə ifadəsini əhatə edir. Belə ki, birinciyə nitqin icrası və kodlaşdırma səriştəsi, digərinə isə nitqin qəbul edilmə və deşifrə olunma səriştəsi daxildir. Səriştə termininin işləndiyi digər konsept isə diskurs səriştəsi konseptidir. M. Kanal və M.Sveyn 1980-ci il dil səriştəsi modelində diskurs səriştəsi terminini istifadə etmir, belə ki, nitqin vahidliyi və ardıcılığı özəlliklərini sosiolinqvistik səriştənin tərkibində göstərilər. Bu tədqiqatçılar diskurs səriştəsinə müxtəlif janrlarda vahid nitq və yazılı mətn əldə etmək üçün qrammatik forma və mənaları düzgün birləşdirmə verdiyi kimi yanaşırlar²⁴. M.Kanal və M.Sveynin stratejik səriştəyə verdiyi tərfi əsas götürərək R.Yoşida bu terminə belə izahat verir: *“Stratejik səriştə ünsiyyət zamanı yaranan çətinlikləri və ya yetərsiz dil bacarığının ortaya çıxartdığı nitq səriştəsizliyini aradan qaldıran verbal və qeyri-verbal strategiyalar toplusudur”*²⁵.

Dil səriştəsi konsepsiyasında LAD mexanizmi önəmli yer tutur. Bəs bu LAD nədir və hansı funksiyanı yerinə yetirir? İlk öncə bu mexanizmin tarixçəsinə nəzər salaq. “Hər şeyi sorğulamaqdan başqa heç bir seçim haqqında düşünməmişəm” – deyən dünyaca məşhur filosof və linqvist Noam Xomski öz fəaliyyəti ərzində dilə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq dilçilik müstəvisinə çox faydalı konsepsiyalar gətirmişdir. Uşaqların qrammatik qaydaları bilmədən dili daha tez mənimsəyərək səlis danışmağı N.Xomskinin diqqətini cəlb etmiş və araşdırmışdır ki, bütün uşaqlar hər hansı bir dili öyrənmə bacarığı ilə doğulur. N.Xomski irəli sürmüşdür ki, uşaqların belə dəqiqliklə istifadə etdiyi müəyyən dil strukturu onların beyninə əvvəlcədən bir

---

²³ Mc.Neil. Developmental Psychology. In Smith and Miller (eds.) The Genesis of Language: A Psycholinguistic Approach. / McNeil. – Massachusetts: The M.I.T. Press, – 1966. – 316 p.

²⁴ Canale, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing: [Electronic resource] /M.Canale, M.Swain. – Applied Linguistics, – 1980. – 45 p.

²⁵ Yoshida, R Evaluations of communicative competence in Japanese by learners and native speakers. // ASAA e-journal of Asian Linguistics & Language Teaching, – 2003. Issue 4, – p. 3

möhür kimi vurulmuşdur. N.Xomski inanırdı ki, hər bir uşağın dilin əsas prinsiplərini və qrammatik strukturunu onların beyninə kodlaşdıran xüsusi “dil qavrama aləti” (Language Acquisition Device – LAD) vardır və erkən yaşlarda uşaqlar sadəcə söz ehtiyatını inkişaf etdirərək beynlərindəki həmin alətdən cümlə qurmaq üçün istifadə edirlər²⁶. Uşaqların dili imitasiya sayəsində öyrəndiyini qəbul etməyən N.Xomskinin dilin qavranılması konsepsiyası illər ərzində müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu yarım-fəsil bu konsepsiya haqqında daha dolğun məlumat verərək onun hamı tərəfindən qəbul olunmuş nüansları ilə yanaşı ziddiyyət kəsb edən çətinliklərinə də toxunmuşdur. Hər bir uşağın asanlıqla xarici dili qavraması və danışmada istifadə etməsi N.Xomskinin qeyd olunmuş nəzəriyyəsinə sübut olsa da hələ də dilin qavranılması haqqında suallara dəqiq cavab tapılmamışdır. Amma bir fakt olaraq B.F.Skinnerin fikri daha çox qəbul olunmuşdur, onun fikrincə, beynimizdə N.Xomskinin irəli sürdüyü dilin qavranılması alətinin olub-olmamasından asılı olmayaraq əgər dil kommunikasiya zamanı istifadə olunub inkişaf etdirilmirsə həmin dil müəyyən vaxtdan sonra unudularaq müəyyən situasiyalarda kommunikasiya problemləri yaradır²⁷.

Dilçilikdə performans, yəni dil istifadəsi iki mənada işlənir: (1) fonetikada səs tellərinin yoxlanılması üçün istifadə olunan texnika; (2) linqvistik nəzəriyyədə istifadə olunan termin. Transformativ qrammatikada səriştə və performans arasındakı fərq bugünkü dövrə qədər dəqiqliklə tədqiq edilməmiş və adətən intonasiya, diskurs və s. kimi dilin müəyyən özəlliklərinin dil səriştəsinə, yaxud performansla aid olduğuna qərar verilməsində problemlər yaşanır. Performans abstrakt dil qaydalarını deyil, dil istifadəçisinə təsir edən müxtəlif psixoloji və sosial çətinliklərin yaratdığı tərəddüdü nitq və tamamlanmamış cümlələr kimi xüsusiyyətləri əhatə edir (yaddaşda durğunluq və ya nitqdə normadan artıq pauzalar). Bu qeyd edilənlər müəyyən dilin qrammatikasında

---

²⁶ Chomsky, N. Reflections on Language. / N.Chomsky. – London: Temple Smith, – 1976. – 269 p.

²⁷ Skinner, B.F. Verbal Behavior. / B.F.Skinner. – Martino Fine Books: Copley Publishing Group, – 2011. – 492 p.

cümlə konstruksiyasının sistematik prosesləri haqqında bəhs edən xüsusiyyətlər kimi hesaba alınmalıdır²⁸.

Baxmayaraq ki, dil biliyinin mərkəzində dil səriştəsi dayanır, amma aydındır ki, dil istifadəçisi həmin dildə qrammatikadan daha çox şey bilir. Qrammatika biliklərini dil istifadəçisi bilsə də, bu biliklər onlara həmin biliyi necə istifadə etmələrini öyrətmir. Başqa sözlə ifadə etsək, qrammatika dil istifadəçilərinə bu bilikləri necə tətbiq etməyi və qavramağı öyrətmir. Belə ki, qrammatika dil istifadəçisinin dil biliyinin yalnız bir hissəsidir. Dil biliyinin digər komponenti dil performansı nəzəriyyəsidir. Dil performansı və ya istifadəsi dil səriştəsinin bütün istifadə hallarında meydana çıxan psixoloji prosesləri özündə cəmləşdirir. Bu psixoloji proseslərə cümlələrin tətbiqi, onların başa düşülməsi, cümlələr haqqında hökm çıxartmaq və bunları etmək üçün bacarıq qazanmaq və s. aiddir. 20-ci əsrin əvvəllərində ortalarına doğru dilin tədqiqi müstəvisində bəzi məktəblər irəli sürmüşlər ki, dil ən yaxşı şəkildə nitqə və yazıya yönələrək tədqiq edilə bilər. Bu iki fəaliyyət (nitq və yazı) natiqin dil istifadəsinin ən aktual ölçü meyarıdır. Belə ki, müəyyən bir dili təsəvvür etmək və onun qaydalarını ərsəyə gətirmək üçün bu iki faktordan birini və ya hər ikisini analiz etmək kifayətdir. Bu analiz üçün cəhdlər C.C.Fries kimi digər strukturalistlərin dilin tədqiqi yolunda məktubları oxumaq və birbaşa telefon zənglərinə qulaq asmaq cəhdlərində özünü büruzə verir.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci yarımfəslə *“Hazırkı dövrdə dil istifadəsinin dil səriştəsinə nisbətən daha ön plana çıxması səbəbləri və nəticələri”* adlanır. Dünyada geniş vüsət alan qloballaşma dilçilik elmindən də yan keçməmişdir. Hazırda istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən ingilis dilində dünya qloballaşmasının, yeni texnologiyanın və süni intellektin təsiri nəticəsində dil bilgisindən daha çox dildən istifadəyə diqqət yetirilir. Bu yarımfəsil bu prosesə səbəb olan meyarları tədqiq etməklə bərabər meydana çıxan çətinlikləri araşdırır. Qloballaşmanın və informasiyanın asan, sürətli və uyğun büdcə ilə axına imkan verən kommunikasiya texnologiyalarındakı dəyişikliklər bir çox sahədə

---

²⁸ Crystal, D. A dictionary of linguistics and Phonetics. 6th edition. / D.Crystal. – Cambridge, MA: Blackwell, – 2008. – 570 p.

olduğu kimi dilçilik sahəsində də böyük təsirlərə məruz qalmışdır. Buna misal olaraq qeyd edilə bilər ki, dünya qloballaşmasının nəticəsində dünya dilləri gedərək assimilyasiya olduqca müəyyən dildən necə istifadə edilməsinə həmin dil haqqında olan biliklərdən daha çox diqqət ayrılır. Bunun səbəb və nəticələrini İngilis dili üzərində təhlil və tədqiq edə bilərik. İngilis dili çox ölkələrdə xarici dil kimi ibtidai sinifdən etibarən universitet səviyyəsinə qədər məcburi və ya seçilmiş fənn kimi tədris edilir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, ingilis dilinin tədrisi dilin öz funksiyaları ilə harmoniya təşkil etməlidir. Belə ki, dil ünsiyyət vasitəsi olduğuna görə sadəcə yazılı forması və ya dil qaydaları deyil, həmçinin səlis şifahi istifadəsi də təlim-tədris prosesinə daxil edilməlidir. Təəssüf ki, hələ də dil tədrisində daha çox qrammatikaya və söz ehtiyatına diqqət yetirilir və dil səriştəsinin ən vacib ünsürü kimi dilin qrammatik strukturu göstərilir. Bütün bunlar dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında uçuruma zəmin yaradır. Uzun illərdir ki, xarici dilin tədrisində qrammatik tərcümə metodu tətbiq olunur və nəticə etibarlı ilə tələbələr ingilis dili qrammatikasına tam yiyələnsə də həmin dildə ünsiyyət qura bilmir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənsə də, təhsil alsa da yenə də həmin dildə danışmaqda çətinlik çəkir. Nə qədər ki, İngilis dilinin öyrənilməsi mətn daxili suallara cavab verməklə, sadə və mürəkkəb cümlələri tərcümə etməklə, qrammatik çalışmaları həll etməklə çərçivələnəcək, tələbələrin dil istifadəsi bir o qədər səlis nitqdən uzaq olacaq. Bu səbəbdəndir ki, xarici dildə ünsiyyət yaradarkən tələbələr özünə inamsız, utancaq və söhbətə motivasiyasız yanaşırlar.

Son zamanlarda xarici dilin öyrənilməsində dil istifadəsinə daha çox yer verilsə də uzun illər boyunca dil səriştəsi, daha dəqiq desək qrammatik-tərcümə metodu ilə dil öyrənmə həmişə ön planda olmuşdur. Dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında yaranan bu boşluğu daha yaxından tədqiq etmək məqsədilə ilk öncə bu konseptlərin hər ikisini işıqlandırmaq daha məqsədəuyğun olar. Dil səriştəsi dilçilik biliklərini, diskurs səriştəsini və sosiolinqviistik səriştəni özündə ehtiva edən dilçilik terminidir. Dil səriştəsi dedikdə dil biliyi, dil öyrənmənin koqnitiv aspekti və dildən düzgün istifadə bacarığı nəzərdə tutulur. Səriştə terminindən danışanın dildən istifadə

bacarığını təsvir etmək üçün istifadə edilir²⁹. Dil öyrənilməsində ən vacib prinsip dil səriştəsi və dil istifadəsi arasındakı balansı qorumaq məqsədilə dilin funksiyalarını və dilin necəliyini düzgün dərk etməkdir. Dil insanların ünsiyyəti üçün yaradılmış sözlər sistemidir³⁰. Dil mənanın ifadə edilməsi üçün bir sistemdir və dil məna və mesajların kommunikasiyası üçün bir nəqliyyat vasitəsidir³¹. İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında yaranan boşluğun bir neçə səbəbi vardır. İlk səbəb olaraq xarici dil öyrənilməsində tətbiq olunan qrammatik tərcümə metodunun əsrlər boyunca aktual olmasıdır. Nitqə və özünüifadəyə heç bir yer verməyən bu metodla dil istifadəçiləri sadəcə dil haqqında biliklərlə kifayətlənməli olurdular. İkinci səbəb olaraq isə balanslaşdırılmamış dil öyrənmə sistemini göstərmək olar. Yəni dil öyrənmədə dörd ünsürə də (yazma, oxuma, dinləmə və danışma) eyni dərəcədə vaxt və diqqət ayrılmalıdır. Bir ünsürün digərindən daha ön planda olması və ya bir ünsürün digərinə nisbətdə daha vacib sayılması səriştəli nitqə nail olmaqda bir o qədər çətinlik törədir. Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, dünya sürətlə qloballaşır və texnologiyanın həyatımıza inteqrasiyası ingilis dilindən istifadəyə daha çox meyl yaratmışdır. Bu müstəvidə ingilis dilindən istifadə bacarığının ingilis dili haqqında dil biliklərinə nisbətdə daha ön plana çıxması təsadüfi sayıla bilməz.

Dissertasiyaya aid ümumi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

“İngilis dilində dil səriştəsinin formalaşması və reallaşması” adlı tədqiqat işi bütövlükdə səriştə konseptini aşağıdakı kimi şərh etməyə imkan verir:

1. Dil səriştəsi və istifadəsinin geniş və hərtərəfli tədqiqi xarici ədəbiyyatda N.Xomskinin, Azərbaycan ədəbiyyatında isə Fəxrəddin Veysəllinin əsərləri əsasında daha səmərəli nəticələr verə bilər. Dil istifadəçisinin müəyyən dildən istifadə etmək və o dili başa düşməsi

---

²⁹ Hemerka, V. Low Speaking Performance in Learners of English: /Bachelor Thesis/ – Brno: Masaryk University, 2009. – p.15

³⁰ Paul, R. A brief history of English. / R.Roberts. – Cambridge University Press, – 1994. – 181 p.

³¹ Richards, J. Approaches and Methods in Language Teaching. / J.Richards, T.Rodger. – USA, Cambridge University Press, – 1992. – p.130

üçün iradi və ya qeyri-iradi olaraq bildiyi bütün linqvistik biliklər dil səriştəsinə daxildir.

2. İngilis dilində dil səriştəsi konseptinin strukturunu ingilis dilinin fonetikasi, qrammatikasi, lüğət tərkibi, sintaktik səviyyəsi və yazı sistemi təşkil edir. Dil səriştəsinin ən diqqətəlayiq aspekti isə dilin kreativliyidir. Dil daşıyıcısı qısa müddət ərzində bir-birindən fərqli və yeni cümlələr istifadə edir ki bu da daxili dil sistemimizin universal xüsusiyyətindən irəli gəlir.

3. Dil səriştəsi və insan kimliyi bir vahiddir və eynidir. Dil və kimlik arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, birincinin inkişafı ikincinin inkişafına zəmin yaradır. Bir millətin tarixini, mədəniyyətini, təcrübəsini və bütövlükdə ruhunu dilində görmək mümkün olduğu kimi, bir kimliyin dünyasını da onun dil səriştə və istifadəsində görmək mümkündür. Kimliyin, yəni insanın dildən səriştəli istifadəsi onun biliyi, təcrübəsi və istedadı ilə düz mütənasibdir. Beləliklə, insan kimliyi dilində gizlidir.

4. Dil səriştəsinin necə formalaşdığı, həmçinin, müəyyən bir dilin necə dərk olunduğu və insan beynində baş verən mental proseslərin onun dilinə necə təsir etdiyi məsələləri koqnitiv dilçilikdə öz əksini tapır. Koqnitiv dilçilik mental bir yanaşmadır və bu yanaşmaya əsasən dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyninin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur və eyni zamanda, dildə olan sözləmlər və ifadələr insanın mental proseslərinin izləri kimi təsvir olunur.

5. Kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi bugünkü dövrdə də fərqli dilçilər tərəfindən ətraflı tədqiq olunur. Kommunikativ səriştə dil səriştəsi konseptinə görə daha əhatəli formaya malikdir. Kommunikativ səriştə özündə həm dil səriştəsini, həm də dildən istifadəni ehtiva etdiyinə görə dil səriştəsi və kommunikativ səriştə arasındakı fərqlər çox asanlıqla müəyyənləşdirilə bilər. Kommunikativ səriştə konsepti linqvistlər tərəfindən irəli sürülən müxtəlif səriştə modelləri və sxemləri ilə təhlil olunsa da, ümumilikdə kommunikativ səriştə 4 növ səriştəni özündə cəmləşdirir: qrammatik səriştə (buna bəzən dil səriştəsi də deyilir), diskurs səriştəsi, sosiolinqvistik səriştə və stratejik səriştə.

6. Zehnimizdə sxematik dil vahidləri mövcuddur və hər an istifadə olunmağa hazır olan potensial sözlər və ifadələr olaraq gözlənməkdədir. Zehnimizdə olan bu biliklər dil səriştəsinin əhatə edir. Lakin biz bu bilikləri istifadə etdikdə, qeyd etdiyimiz sözlər və ifadələr performans xüsusiyyəti daşımağa başlayır və buna dil istifadəsi deyilir. Dil istifadəsi dil səriştəsini kontrast konsepti olaraq izah edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapır:

1. İbrahimova, F.Sh. How to establish good classroom management in EFL classrooms? // “21-ci əsrin pəncərəsindən Mədəniyyət və Kimlik Beynəlxalq Simpoziumu” konfransının materialları. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 26-28 May– 2014, – s. 66-68;
2. İbrahimova, F.Sh. The integration of new technology into education problems // Müəllim Hazırlama siyasəti və problemləri V Beynəlxalq konfrans materialı. – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti və Qafqaz Universiteti, –30 aprel - 2may– 2015, – s. 102-105;
3. İbrahimova, F.Sh. The relationship between motivation and game-based learning // Procedure of the Conference Materials “Teachers Research IATEFL ReSIG Annual International Conference”. – Izmir: Gediz University, – 18-19 İyun– 2015, – s.26-27;
4. İbrahimova, F.Sh. Noam Chomsky and his LAD concept // “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Beynəlxalq Multidissiplinar Forum” konfransının materialları. – Bakı: –2 noyabr, – 2015, – s. 97-99;
5. İbrahimova, F.Sh. The progress of the models of Communicative Competences // Держава та Региони: Серія Гуманітарні науки, – 2015. Vol.2, №41, – с.56-59;
6. İbrahimova, F.Sh. Literature in children’s development // “3-cü Beynəlxalq Uşaq Ədəbiyyatı Simpoziumu” konfransının materialları. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, –21-23 aprel– 2016, – s.103-104;

7. İbrahimova, F.Ş. Dünəndən bu günə qrammatika // – Bakı: Azərbaycanca Xarici Dillər, – 2017. №2, – s.53-56;
8. İbrahimova, F.Ş. Dil və sosial kimlik // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. №2(102), – s.104-107;
9. İbrahimova, F.Sh. The use of communication strategies and its teaching // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, – 2017. №3(103), – s.337-339;
10. İbrahimova, F.Sh. The use of communication strategies in oral interaction // – Ankara: Academic Journal of Turkish Studies, – 2017. Vol.12, №34, – p.501-510;
11. İbrahimova, F.Sh. Language anxiety in language acquisition and its association with performance // Procedure of the Conference Materials “International Science, Education, Art & Technology Symposium”. Dokuz Eylul University. – Izmir (Turkey), –2-4 May– 2019, – s. 62-64;
12. İbrahimova, F.Ş. Dil sərəştəsinin formalaşmasında dil və yazı işarələrinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2021. XI cild, №4, – s.39-47.
13. İbrahimova, F.Sh. Language Comptence as a Factor of Shaping Human Identity // – ABŞ: International Journal of Social Science and Human Research, – 2 Fevral 2023. Vol.06 ISSN 2644-0679, –s.1111-1114
14. İbrahimova, F.Sh. Environmental and Cutural Impact on Language Development // Procedure of the conference Materials “First Internatinal Conference on Best Practices in Seond Language Acquisition”. Altinbas University, - Istanbul (Turkey), – 7-8 Sentyabr – 2023, – s. 42-43

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2023-cü il tarixində saat ____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “____” _____ 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.10.2022.

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 45109

Tiraj: 100 nüsxə